

Ειδική Συνοδική Ἐπιτροπή Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως
ΙΔ' Πανελλήνιον Λειτουργικὸν Συμπόσιον Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων
Ἱερὰ Μητρόπολις Πατρῶν, 17-19 Σεπτεμβρίου 2012

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Εισήγηση τοῦ π. Θεοδώρου Ἰ. Κουμαριανοῦ

ΤΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ

Μακαριώτατε,
ἄγιοι πατέρες καὶ ἀδελφοί.

Μὲ τὸ δοξαστικὸ «Τὰς μυστικὰς σήμερον τοῦ Πνεύματος σάλπιγγας» τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς Α΄ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, πού μνημονεύουμε τὴν Κυριακὴ πρὶν ἀπὸ τὴν Πεντηκοστή, ἡ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει, ὅτι οἱ Ἅγιοι Πατέρες «μελωδήσαντες ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας μέλος ἑναρμόνιον θεολογίας» μᾶς παρέδωσαν μὲ ἀληθινὴ θεολογικὴ τέχνη τὴν ὀρθὴ καὶ ἀσφαλῆ πίστη περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ σύνθεση ἑνὸς Εὐχολογίου δὲν εἶναι εὐκολότερο οὔτε ἀπλούστερο ἔργο ἀπὸ αὐτὸ πού κατὰ τὴν κοινὴν ὁμολογίαν τῆς Ἐκκλησίας προσέφεραν οἱ Ἅγιοι Πατέρες μὲ τὴν Οἰκουμενικὴν Συνόδου. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι τὰ κείμενα τῶν Εὐχῶν τῶν δύο Θείων Λειτουργιῶν, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τὰ κείμενα τῶν Εὐχῶν τοῦ Βαπτίσματος, τῶν Χειροτονιῶν καὶ ὄλων τῶν ἄλλων Μυστηρίων καὶ Ἀκολουθιῶν περιβάλλονται μὲ τὴν ἀυθεντία τοῦ δογματικοῦ συμβόλου. Ἀποτελοῦν θεολογικὰ κείμενα ἰσάξια μὲ τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως. Κείμενα, μὲ τὰ ὅποια ἡ Ἐκκλησία καθημερινὰ καὶ τακτικά, κάθε Κυριακὴ καὶ κάθε ἑορταστικὴ ἡμέρα, διατρανώνει, εἴτε μέσα σὲ κάποιον μεγαλοπρεπῆ καθεδρικό ναὸ εἴτε σὲ ἕνα ταπεινὸ ἐξωκκλησι, ὅπου μπορεῖ νὰ εἶναι συνηγμένοι δύο ἢ τρεῖς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, τὴν ἀληθινὴ τῆς πίστες στὸν Θεὸ καὶ ἐξυμνεῖ τὴς ἀμέτρητες εὐεργεσίαις Του πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ θὰ τοποθετοῦσα ὑπότιτλον στὴν μικρὴ αὐτὴ εἰσήγηση: «ἡ τέχνη τῆς συνθέσεως τοῦ Εὐχολογίου», μὲ σκοπὸ νὰ εἶναι ἡ εἰσήγηση ταιριαστὴ μὲ τὸ θέμα τοῦ Συμποσίου μας ἀλλὰ καὶ νὰ προβάλλεται ἡ ἀλήθεια, ὅτι οἱ ἄγνωστοι καὶ ἀνώνυμοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Ἅγιοι Πατέρες, πού συνέθεσαν τὸ Εὐχολογίον, ἔπραξαν ἔργο παρόμοιον μὲ αὐτὸ τῶν μεγάλων καὶ ἐπωνύμων θεολόγων Πατέρων τῶν

Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Ἡ γένεση τοῦ χειρογράφου Εὐχολογίου

Ὁ ὄρος Εὐχολόγιο σημαίνει τὴν συλλογὴ Εὐχῶν. Ἐνα Εὐχολόγιο εἶναι ἀκριβῶς αὐτό. Πλήθος Εὐχῶν, ἄλλες σὲ ομάδες, ὅπως οἱ Εὐχῆς τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθροῦ, τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τοῦ Βαπτίσματος, καὶ ἄλλες μεμονωμένες, ὅπως οἱ Εὐχῆς εἰς ἀσθενοῦντα, ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου ἢ ἐπὶ μέλλοντός τινος πλεῖν, ὅλες συγκεντρωμένες σὲ ἓνα εὐχρηστο τόμο γιὰ νὰ γνωρίζουν οἱ ἱερεῖς τί ὀφείλουν νὰ λέγουν καὶ νὰ πράττουν κατὰ τὶς ἀντίστοιχες συνάξεις τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀνταποκρινόμενοι στὶς ποικίλες ζωτικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν.

Κάποια πολὺ πρώιμη ἐποχὴ δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη γιὰ ἓνα τέτοιο βιβλίο. Μέχρι τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος οἱ Εὐχῆς ποὺ ἀνέπεμπαν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴν Θεία Εὐχαριστία ἢ κατὰ τὴν ἑσπερινὴ προσευχὴ ἢ τὸ Βάπτισμα ἦταν αὐτοσχέδιες. Προφανῶς ἀκολουθοῦσαν κάποιο πρότυπο, ἐπαναλαμβάνονταν ἐπίσης κάποιες στερεότυπες φράσεις, γενικῶς ὅμως ὑπῆρχε ἐλευθερία στὴν σύνθεση μίας Εὐχῆς. Ὅπως προχωροῦσαν ὅμως οἱ αἰῶνες καὶ αὐξάνονταν οἱ πιθανότητες νὰ διατυπώσῃ κανεὶς σὲ μία αὐτοσχέδια Εὐχὴ, πιθανὸν καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβῃ, κάποιες αἰρετικὲς δοξασίες, τόσο αὐξανόταν ἀντίστοιχα ἢ ἀνάγκη νὰ καταγραφοῦν οἱ Εὐχῆς ἢ ἔστω κάποια πρότυπα Εὐχῶν, ὥστε νὰ ἔχουν ὅλοι, τόσο οἱ ἔμπειροι καὶ βαθεῖς γνῶστες τῆς θεολογίας ὅσο καὶ οἱ περισσότερο ἀπλοὶ στὴν σκέψη καὶ στὶς γνώσεις, τὸν ὁδηγὸ ποὺ θὰ τοὺς ὑπεδείκνυε ποῖα ἴχνη ὤφειλαν νὰ ἀκολουθήσουν. Ὅταν ὁ Μέγας Βασίλειος διετύπωνε καὶ παρέδιδε γραπτῶς τὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς καὶ τὶς βασικὲς Εὐχῆς τῆς Θείας Λειτουργίας ποὺ λέγουμε μέχρι σήμερα ἢ ὅταν τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῶν Διαταγῶν τῶν Ἀποστόλων παρέδιδε καὶ αὐτὸς γραπτῶς τὸ κείμενο τῶν Εὐχῶν τῆς Θείας Λειτουργίας (καὶ ιδιαίτερα τῆς μακροῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς) καὶ πολλῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν σκοπὸ ὑπηρετοῦσαν: νὰ ἔχουν οἱ ἐπίσκοποι τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν ἓνα πρότυπο κείμενο ξεκάθαρο καὶ ἀκριβὲς ὡς πρὸς τὰ θεολογικὰ νοήματά του. Μὲ τὴν διαδικασία αὐτὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς προέκυψε ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς τὸ βιβλίο τοῦ Εὐχολογίου.

Σημειώνουμε ιδιαίτερα καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε, ὅτι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες (σίγουρα μέχρι τὸν ια' αἰ.), ὅταν οἱ χριστιανοὶ ἔλεγαν, ὅτι πήγαιναν στὴν Θεία Λειτουργία τῆς Κυριακῆς ἢ κάποιας ἄλλης ἑορτῆς, ἐννοοῦσαν ὅτι ὅλη ἢ πόλη, ὅλοι οἱ χριστιανοὶ ποὺ ἤθελαν νὰ ἐκκλησιαστοῦν, θὰ συγκεντρώνονταν σὲ ἓνα ναό, ὅπου θὰ γινόταν ἡ Σύναξις, καὶ θὰ ἦταν ἐκεῖ παρόντες καὶ προσφέροντες τὰ τίμια δῶρα ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως, οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι, οἱ ὑποδιάκονοι καὶ οἱ ἀναγνώστες, οἱ ψάλτες καὶ ὁ λαὸς ποὺ κατοικοῦσε ἐντὸς

τῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς ἢ τοῦλάχιστον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλεως. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι τὶς Εὐχὲς ποὺ ἀνέπεμπαν οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς τὶς ἄκουαν ὅλοι καὶ ὅτι μὲ τὴν ἐπανάληψη πολλοὶ τὶς ἐμάθαιναν ἀπὸ στήθους. Σημαίνει ἀκόμη, ὅτι οἱ νεώτεροι βλέποντας τὴν τυπικὴ διάταξη τῶν Ἀκολουθιῶν νὰ ἐξελίσσεται καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνεται μπροστὰ στὰ μάτια τους ἢ ἴδια κάθε φορὰ ἐμάθαιναν πολὺ εὐκόλα τί θὰ ὄφειλαν νὰ πράξουν, ὅταν στὸ μέλλον κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς θὰ διαδέχονταν τοὺς μεγαλύτερους τους καὶ θὰ ἐλάμβαναν στὴν Σύναξη τὴν θέση ποὺ ἐκεῖνοι κατεῖχαν. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε, ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πολλοὶ ἄνθρωποι ἐξασκοῦνταν καὶ ἐμάθαιναν μακρὰ κείμενα ἀπὸ στήθους, ὅπως ὅλην τὴν Καινὴ Διαθήκη ἢ ὅλο τὸ Ψαλτήριον.

Μὲ δεδομένα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γίνεται εὐκόλα κατανοητό, γιατί ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἱερεῖς δὲν εἶχαν πάντοτε ἄμεση ἀνάγκη ἀπὸ κάποιο βιβλίον γιὰ νὰ τελέσουν μίαν Ἀκολουθία καὶ ἀφ' ἑτέρου γιατί πολλοὶ χριστιανοί, ὄχι μόνον ἱερεῖς ἀλλὰ λαϊκοὶ καὶ μοναχοί, ὅπως ἀναφέρεται σὲ διηγήσεις ἀπὸ τὸν ε' καὶ στ' αἰῶνα, ἐγνώριζαν ἀπὸ στήθους πολλὰς Εὐχὰς τῆς Ἐκκλησίας. Σημειώνουμε ἐπίσης, ὅτι προφανῶς ἐτελεῖτο Θεία Λειτουργία καὶ στὰ λίγα μοναστήρια ποὺ τὶς ἐποχὲς ἐκεῖνες εὐρίσκονταν μέσα στὰ ὄρια τῶν πόλεων, ὅπως ἡ Μονὴ τοῦ Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν οἱ πύλες τῆς Μονῆς ἦταν ἀνοικτὲς καὶ ἐπιτρεπόταν ἐλεύθερα ἢ συμμετοχὴ λαϊκῶν στὶς Ἀκολουθίες τῆς Μονῆς ἢ στὴν Θεία Λειτουργία.

Ἡ σύνθεση τῶν ἀρχαιοτέρων Εὐχῶν

Μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς εἰσαγωγικὰς ἐπισημάνσεις ἅς στραφοῦμε στὸ θέμα τῆς τέχνης τῆς συνθέσεως μίας Εὐχῆς καὶ τῆς συνθέσεως ὅλου τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐχολογίου.

Ἄς δοῦμε μίαν σύντομη Εὐχή, ἢ ὁποῖα πιστεύεται, ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἀρκετὰ πρῶιμη ἐποχὴ, πιθανὸν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα.

«Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφῶνους ἡμῖν χαρισάμενος προσευχάς,
ὁ καὶ δυσὶ καὶ τρισὶ συμφωνοῦσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου τὰς αἰτήσεις παρέχειν
ἐπαγγελιάμενος·

Αὐτὸς καὶ νῦν τῶν δούλων σου τὰ αἰτήματα πρὸς τὸ συμφέρον πλήρωσον,
χορηγῶν ἡμῖν ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι τὴν ἐπίγνωσιν τῆς σῆς ἀληθείας
καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ζωὴν αἰώνιον χαριζόμενος.

Ὅτι ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θεὸς ὑπάρχεις καὶ σοὶ τὴν δόξαν
ἀναπέμπομεν,

τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι

νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.»

Ἡ Εὐχή αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἡ' αἰῶνα καταγράφεται ὡς Εὐχὴ τοῦ Γ' Ἀντιφώνου τῆς Θείας Λειτουργίας (δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ κάπου ἄλλου), πιστεύεται, ὅτι ἔχει συντεθεῖ σὲ ἀρκετὰ πρῶιμη ἐποχὴ, πιθανὸν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα, καὶ ὅτι στὰ Ἀντίφωνα τῆς Θείας Λειτουργίας ἐνετάχθη πολὺ μετὰ τὴν σύνθεσή της, πιθανὸν περὶ τὸν στ' αἰ., καὶ βέβαια δὲν γνωρίζουμε ποία ἦταν ἐπακριβῶς ἡ χρῆση της πρὶν ἐνταχθεῖ στὰ Ἀντίφωνα. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της καταλαβαίνουμε, ὅτι πρόκειται περὶ Εὐχῆς σχετικῆς μὲ τὴν σύναξη τῶν χριστιανῶν γιὰ κοινὴ προσευχή.

Διακρίνονται ἀμέσως στὸ κείμενο αὐτὸ τρία μέρη: πρῶτο μέρος ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ, δεύτερο μέρος ἡ διατύπωση τῶν αἰτημάτων τῆς Εὐχῆς καὶ τρίτο μέρος ἡ δοξολογικὴ κατάληξη τῆς Εὐχῆς. Στὸ πρῶτο μέρος ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ συνοδεύεται πάντα ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση κάποιων λόγων τοῦ Θεοῦ ἢ κάποιων γεγονότων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ἢ τὴν Καινὴ Διαθήκη, μὲ τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύονται οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὸν κόσμον Του καὶ τὴν σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. Προφανῶς τὸ θέμα αὐτῶν τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε, ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ δεύτερο μέρος τῆς Εὐχῆς, στὸ ὁποῖο διατυπώνονται τὰ αἰτήματα τῆς Εὐχῆς. Στὸ τρίτο μέρος μὲ τὴν δοξολογικὴν κατάληξη δοξάζεται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος χαρίζει στοὺς ἀνθρώπους «πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα».

Βάσει αὐτοῦ τοῦ προτύπου εἶναι γραμμένες σχεδὸν ὅλες οἱ Εὐχὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς πρῶτους τέσσερεις ἢ πέντε αἰῶνες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Σημειώνουμε ἰδιαίτερος, ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας ἐντελῶς διαφορετικὸς τύπος Εὐχῶν, βασικῶν καὶ πολὺ σημαντικῶν γιὰ τὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες συντίθενται κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τῶν τεσσάρων-πέντε πρῶτων αἰῶνων καὶ ἔχουν πολὺ πιὸ πολὺπλοκὴ δομὴ. Αὐτὲς εἶναι οἱ Εὐχὲς τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ οἱ Εὐχὲς καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος τοῦ Βαπτίσματος, γιὰ τίς ὁποῖες θὰ μιλήσουμε λίγο πιὸ κάτω. Ἐπανερχόμαστε στὶς ἀπλὲς Εὐχὲς τοῦ πρῶτου εἴδους. Σὲ μία ἐπόμενη φάση συνθέσεως Εὐχῶν περνᾷ ἡ Ἐκκλησία τὴν ἐποχὴ τοῦ στ' καὶ ζ' αἰῶνος. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα παράδειγμα, προέρχονται οἱ γνωστὲς ἀπὸ τὴν Θεία Λειτουργία Εὐχὲς τοῦ Τρισαγίου Ὑμνου, «Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος», καὶ τοῦ Χερουβικῦ Ὑμνου, «Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς», ὅπως ἐπίσης ἡ γνωστὴ Εὐχὴ εἰς κεκοιμημένους, «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός», ἡ ὁποία πρωτοεμφανίζεται σὲ ἀπλούστερη μορφή τὸν δ' αἰῶνα (μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκόμη ἀρχαιότερη σύνθεση), ἀλλὰ ἡ μορφή ποὺ ἔχουμε καταγεγραμμένη στὸ Εὐχολόγιο προέρχεται ἀπὸ διαμόρφωση τοῦ ζ' ἢ καὶ ἡ' αἰῶνος.

Στὶς Εὐχὲς αὐτὲς παρατηροῦμε τὴν τάση νὰ ἀυξάνονται σὲ ἔκταση καὶ τὰ τρία μέρη τῆς Εὐχῆς. Δηλαδὴ ἀναφέρονται πολλὰ (ὄχι ἓνα ἢ δύο μόνον) παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τὰ αἰτήματα πολλαπλασιάζονται καὶ διατυπώνονται ἐκτενῶς, μὲ ποικίλες λεπτομέρειες καὶ πιθανὲς ἐπαναλήψεις τῶν

ιδίων νοημάτων με διαφορετικά λόγια. Αὐτὸς ὁ νέος τρόπος συνθέσεως μίας Εὐχῆς εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν δομὴ τῶν Εὐχῶν τοῦ δευτέρου εἶδους ποὺ ἀναφέραμε, δηλαδὴ τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς ἢ τῆς Εὐχῆς τοῦ Βαπτίσματος. Οἱ δύο Εὐχὲς τῆς Θείας Λειτουργίας ποὺ ἀναφέραμε, τοῦ Τρισαγίου καὶ τοῦ Χερουβικοῦ, εἶναι τὰ καλύτερα παραδείγματα γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε, πῶς ἡ τάση αὐτὴ ἐπέδρασε εὐεργετικὰ στὴν διατύπωση τῶν θεολογικῶν νοημάτων τῶν Εὐχῶν. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς Εὐχὲς τὰ θεολογικὰ νοήματα διαδέχονται ὁμαλὰ τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ εἶναι διατυπωμένα με θαυμαστὸ ποιητικὸ μέτρο καὶ εὐηχους φθόγγους.

Στὴν Εὐχὴ τοῦ Τρισαγίου βλέπουμε ἓνα ἐκτενὲς πρῶτο μέρος, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει με μία μεγαλειώδη δοξολογικὴ ἀναφορὰ στὸν Θεό, ὁ ὁποῖος ἀνυμνεῖται καὶ δοξολογεῖται ἀπὸ τὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις, καὶ συνεχίζεται με τὴν ἀσύλληπτη ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ δημιουργία τοῦ κόσμου:

«Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος,
ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος,
ὁ τρισαγίῳ φωνῆ ὑπὸ τῶν σεραφίμ ἀνυμνούμενος
καὶ ὑπὸ τῶν χερουβίμ δοξολογούμενος,
ὁ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα».

Ἀκολουθεῖ μία μικρογραφία τῆς τελειότητος τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς πτώσεως καὶ τῆς σωτηρίας με λόγους ιδιαίτερα βαθείας θεολογικῆς ἐμπνεύσεως καὶ πάντα με ποιητικὸ μέτρο, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ἐπιβαρύνεται ὁ λόγος με οἰουδήποτε εἶδους βερμπαλισμὸ ἢ βαρῦγδουπους ὄρους:

«ὁ κτίσας τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα σὴν καὶ ὁμοίωσιν
καὶ παντὶ σου χαρίσματι κατακοσμήσας,
ὁ διδοὺς αἰτοῦντι σοφίαν καὶ σύνεσιν
καὶ μὴ παρορῶν ἁμαρτάνοντα,
ἀλλὰ θέμενος ἐπὶ σωτηρία μετάνοιαν».

Καὶ ὅλα καταλήγουν σὲ μία ταπεινὴ ἀναφορὰ στὸ παρὸν καὶ στοὺς ἑαυτοὺς μας, οἱ ὁποῖοι εἴμαστε παρόντες κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Με τὸν τρόπο αὐτὸ γινόμαστε καὶ ἐμεῖς ἀμέσως μέρος αὐτῆς τῆς θαυμαστῆς ἱστορίας με τὴν ιδιαίτερη καὶ προσωπικὴ βούληση τοῦ Θεοῦ:

«ὁ καταξιώσας ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου
καὶ ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ
στῆναι κατ' ἐνώπιον τῆς δόξης τοῦ ἁγίου σου θυσιαστηρίου
καὶ τὴν ὀφειλομένην σοι προσκύνησιν καὶ δοξολογίαν προσάγειν».

Καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν σχετικὰ μακρὰ ἀναφορὰ στὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἔρχεται τὸ δεύτερο μέρος, στὸ ὁποῖο διατυπώνονται τὰ πολλὰ αἰτήματα τῆς Εὐχῆς, πέντε τὸν ἀριθμὸ, πάντα ὁμως με προσεκτικὴ θεολογικὴ θεμελίωση, σὲ λογικὴ σειρὰ καὶ με ἀπαράμιλλο μέτρο καὶ ποίηση:

«αὐτὸς δέσποτα,

πρόσδεξαι καὶ ἐκ στόματος ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν τὸν τριάγιον ὕμνον
καὶ ἐπίσκεψαι ἡμᾶς ἐν τῇ χρηστότητί σου,
συγχώρησον ἡμῖν πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον,
ἀγίασον ἡμῶν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα
καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ὁσιότητι λατρεύειν σοι πᾶσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν
πρεσβείαις τῆς ἁγίας Θεοτόκου
καὶ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων.»

Ὅπως εἶδαμε μετὰ τὴν διατύπωση τῶν αἰτημάτων γίνεται ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως προηγουμένως ἡ ἐξιστόρηση τῆς δημιουργίας ἔφτασε πολὺ ὀμαλὰ στὸ παρόν, ἔτσι καὶ τώρα πολὺ ἀπλᾶ φέρονται στὸ προσκῆνιο τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, ποὺ μὲ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ εὐαρέστησαν τὸν Θεό, ἐδέχθησαν ὅλες τὶς εὐεργεσίες τοῦ Θεοῦ, τὶς ὁποῖες παρακαλοῦμε καὶ ἐμεῖς νὰ λάβουμε, καὶ μὲ παρηρησία πλέον μποροῦν νὰ πρεσβεύουν ὑπὲρ ἡμῶν.

Τέλος ἡ Εὐχὴ ἐπισφραγίζεται μὲ τὸ τρίτο μέρος, τὴν δοξολογικὴ κατάληξη, ἡ ὁποία στὴν συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι σύντομη, γιὰ τὸν λόγο ὅτι δὲν ἔχει συντεθεῖ ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς Εὐχῆς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ στερεότυπο κείμενο, τὸ ὁποῖο μᾶλλον προὔπηρχε.

«Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν . . .»

Τὰ ἴδια πρότυπα εὐρίσκουμε καὶ στὴν Εὐχὴ τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου, βαθεῖα θεολογικὴ ἔμπνευση διατυπωμένη μὲ θαυμαστὸ ποιητικὸ μέτρο, χωρὶς ἐπαναλήψεις ἢ βερμπαλισμούς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἀνάγνωση τῆς Εὐχῆς μεταδίδει στὸν ἀναγνώστη τῆς ἀβίαστα τὸ κατανυκτικὸ περιεχόμενό της. Πρῶτα τοποθετεῖ τὸν ἱερέα μπροστὰ τὴν φιλάνθρωπη μεγαλωσύνη τοῦ Θεοῦ, τοῦ μόνου δεσπόζοντος «τῶν ἐπουρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων», ὁ ὁποῖος καθέζεται «ἐπὶ θρόνου χερουβικοῦ» καὶ εἶναι «ὁ μόνος ἅγιος καὶ ἐν ἁγίοις ἀναπαύομενος». Μὲ τὴν ἰδιαίτερα προβαλλομένη μοναδικότητα τοῦ Θεοῦ τονίζεται ἀντίστοιχα σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ ἡ δική μας ἀναξιοσύνη. Μὲ ἰδιαίτερη μαεστρία ὁμοῦς ὁ συνθέτης τῆς Εὐχῆς προβάλλει ἐπίσης τὴν ἐξόχως ὑπερβάλλουσα φιλάνθρωπία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ πλᾶσμά Του, ἡ ὁποία κορυφώθηκε μὲ τὴν ἐνανθρώπιση καὶ τὴν ἀνάληψη τῆς ἀρχιερωσύνης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὴν ἀνάληψη δηλαδὴ ἐκ μέρους τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ τῆς εὐθύνης τῆς προσαγωγῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μπροστὰ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ.

«Οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς
προσέρχεσθαι ἢ προσεγγίζειν ἢ λειτουργεῖν σοι,
βασιλεῦ τῆς δόξης,
τὸ γὰρ διακονεῖν σοὶ μέγα καὶ φοβερόν καὶ αὐταῖς ταῖς ἐπουρανίαις
δυνάμεσιν,
ἀλλ' ὁμοῦς διὰ τὴν ἄφατον καὶ ἄμετρόν σου φιλάνθρωπian

ἀτρέπτως καὶ ἀναλλοιώτως γέγονας ἄνθρωπος
 καὶ ἀρχιερεὺς ἡμῶν ἐχρημάτησας
 καὶ τῆς λειτουργικῆς ταύτης καὶ ἀναιμάκτου θυσίας τὴν ἱερουργίαν
 παρέδωκας ἡμῖν,
 ὡς δεσπότης τῶν ἀπάντων·
 σὺ γὰρ μόνος, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δεσπόζεις τῶν ἐπουρανίων καὶ τῶν
 ἐπιγείων,
 ὁ ἐπὶ θρόνου χερουβικοῦ ἐποχούμενος,
 ὁ τῶν σεραφίμ κύριος καὶ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ,
 ὁ μόνος ἅγιος καὶ ἐν ἁγίοις ἀναπαύομενος,
 σὲ τοίνυν δυσωπῶ, τὸν μόνον ἀγαθὸν καὶ εὐήκοον,
 ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἀχρεῖον δοῦλόν σου
 καὶ καθάρισόν μου τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς
 καὶ ἰκάνωσόν με τῇ δυνάμει τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος,
 ἐνδεδυμένον τὴν τῆς ἱερατείας χάριν,
 παραστῆναι τῇ ἁγίᾳ σου ταύτῃ τραπέζῃ
 καὶ ἱερουργῆσαι τὸ ἅγιον καὶ ἄχραντόν σου Σῶμα καὶ τὸ τίμιον Αἷμα·
 σοὶ γὰρ προσέρχομαι κλίνας τὸν ἑμαυτοῦ ἀυχένα καὶ δέομαί σου·
 μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ
 μηδὲ ἀποδοκιμάσῃς με ἐκ παίδων σου,
 ἀλλ' ἀξίωσον προσενεχθῆναι σοι ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου
 δούλου σου τὰ δῶρα ταῦτα·
 σὺ γὰρ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ
 διαδιδόμενος,
 Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν,
 καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν
 σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ
 καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι,
 νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ἡ δοξολογικὴ κατάληξη τῆς Εὐχῆς αὐτῆς, «σὺ γὰρ εἶ ὁ προσφέρων καὶ
 προσφερόμενος . . . », εἶναι σχετικὰ μακρὰ καὶ εἶναι συντεθειμένη ἀπὸ τὸν
 συνθέτη τῆς Εὐχῆς. Εἶναι δηλαδὴ εἰδικὰ διαμορφωμένη ἔτσι, ὥστε να συνδέεται
 ἄμεσα μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἱερωσύνης, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύχθηκε στὸ κείμενο τῆς
 Εὐχῆς.

Παρατηροῦμε ἐπίσης αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, ὅτι γίνεται πολὺ συχνὰ χρῆση ἐνὸς
 φιλολογικοῦ σχήματος, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾶται σπανιώτερα σὲ ἀρχαιότερες Εὐχές,
 σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο, ὅταν ὀλοκληρωθεῖ τὸ δεύτερο μέρος μὲ τὴν διατύπωση
 τῶν αἰτημάτων, ἐπαναλαμβάνονται γιὰ δευτέρη φορὰ πάλι τὰ αἰτήματα μὲ τὴν
 εἰσαγωγικὴ φράση «Ναί, Κύριε» ἢ «Ναί, δέσποτα» ἢ «Αὐτός, Κύριε» καὶ ἄλλες
 ὁμοιες, ἢ ὁποῖα λειτουργεῖ σὰν γέφυρα πρὸς μᾶς δίδει τὴν δυνατότητα νὰ

ἐπανέλθουμε καὶ στὴν ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν διατύπωση τῶν αἰτημάτων μὲ διαφορετικὰ λόγια καὶ πιθανὸν διαφορετικὰ παραδείγματα.

Ἡ σύνθεση Εὐχῶν κατὰ τὴν περίοδο η' - ιβ' αἰώνων

Εἰσερχόμεθα σὲ ἐπόμενη φάση συνθέσεως Εὐχῶν ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (η' αἰ.) καὶ μέχρι τοῦ ια' καὶ ιβ' αἰῶνος, ὅποτε ἔχουμε τὴν ἐμφάνιση νέων Εὐχῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι πολὺ πιὸ ἐκτεταμένες ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Παρατηροῦμε δηλαδή, ὅτι ἡ τάση αὐξήσεως τῆς ἐκτάσεως τῶν Εὐχῶν βαίνει συνεχῶς αὐξανόμενη. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ προέρχονται οἱ Εὐχές τοῦ ἁγίου Μεθοδίου, πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, σχετικὰ με τὴν ὑποδοχὴ αἰρετικῶν ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἁγία Ἐκκλησία, οἱ πρόλογοι τῆς Εὐχῆς τοῦ Μεγάλου Ἁγιασμοῦ τῶν Θεοφανίων, οἱ Εὐχές τῆς Γουγκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, οἱ μακρὲς Εὐχές τοῦ Ἀρραβῶνος καὶ τοῦ Γάμου, οἱ Εὐχές τοῦ Εὐχελαίου, ἡ Εὐχὴ τῆς Μετανοίας «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ἀμνὲ καὶ ποιμὴν, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» καὶ ἄλλες. Ὅλες αὐτὲς οἱ Εὐχές χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν μεγάλη ἔκτασή τους, ἀπὸ τὴν διὰ μακρῶν διατύπωση ὅλων τῶν νοημάτων, εἴτε στὸ πρῶτο μέρος, μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ πολλὰ καὶ ποικίλα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, εἴτε στὸ δεύτερο μὲ τὴν διατύπωση πολλῶν αἰτημάτων, χαρακτηρίζονται ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἐπαναλήψεις, ἐπανερχοῦνται δηλαδή πολλές φορές τὰ δύο μέρη ποὺ ἔχουμε διακρίνει, ἡ ἀναφορὰ στὸν Θεὸ καὶ τὶς εὐεργεσίες Του καὶ ἡ διατύπωση τῶν αἰτημάτων, μὲ καινούρια παραδείγματα καὶ διαφορετικὲς φράσεις. Περιττεύει μᾶλλον νὰ σημειώσουμε πάλι, ὅτι μὲ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ φαίνεται ἀκόμη περισσότερο ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν δομὴ τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς ἢ τῆς Εὐχῆς τοῦ Βαπτίσματος. Διαπιστώνεται δηλαδή ἡ τάση ὅλες οἱ νέες Εὐχές, οἱ ὁποῖες ὅπως εἴπαμε εἶναι ἀρκετὰ ἐκτεταμένες, νὰ ἔχουν δομὴ παρόμοια μὲ τὴν δομὴ τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς ἢ τοῦ Βαπτίσματος. Ἀρχίζουν δηλαδή μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρονται ἐπιλεκτικὰ σὲ κάποια θέματα ἀπὸ ὅλην τὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας καὶ στὶς δωρεὲς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὶς σχετικὲς προφανῶς μὲ τὸ θέμα κάθε νέας Εὐχῆς καὶ ἐπανερχοῦνται σὲ κάποια εἰδικότερα θέματα, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὅσο γίνεται πιὸ πλήρης ἡ περιγραφὴ τῶν δωρεῶν τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν αἰτημάτων ποὺ διατυπώνονται. Τέλος φαίνεται, ὅτι ἡ γλῶσσα, στὴν ὁποία εἶναι γραμμένες οἱ νεώτερες Εὐχές, δὲν εἶναι ἡ καθομιλουμένη μορφή τῆς γλώσσας. Πρόκειται περὶ μιᾶς μορφῆς λογίας γλώσσας μὲ σύνταξη πολὺπλοκη, ἡ ὁποία δὲν συναντᾶται στὶς ἀρχαιότερες Εὐχές, μὲ ρητορικὰ σχήματα, μὲ χρῆση λέξεων σπανίων, μὲ μακρὰ παράθεση ἐπιθετικῶν χαρακτηρισμῶν καὶ δευτερευουσῶν προτάσεων. Γενικὰ πρόκειται περὶ γλώσσης, ἡ ὁποία κάποιες φορές δυσκολεύει τὴν κατανόηση τῶν νοημάτων.

Τὸ ἀπλούστερο παράδειγμα μίας Εὐχῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἡ Εὐχή ἐπὶ μετανοούντων:

Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος,
ἀμνὲ καὶ ποιμὴν,
ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου,
ὁ τὸ δάνειον χαρισάμενος τοῖς δυσὶ χρεωφειλέταις
καὶ τῇ ἁμαρτωλῷ γυναικὶ δούς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν,
ὁ τὴν ἴασιν τῷ παραλύτῳ δωρησάμενος σὺν τῇ ἀφέσει τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ,
αὐτός, Δέσποτα, ἄνες, ἄφες, συγχώρησον
τὰς ἀνομίας, τὰς ἁμαρτίας, τὰ πλημμελήματα,
τὰ ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια, τὰ ἐν γνώσει, τὰ ἐν ἀγνοίᾳ,
τὰ ἐν παραβάσει καὶ ἐν παρακοῇ γενόμενα
παρὰ τῶν δούλων σου τούτων
καὶ εἴ τι ὡς ἄνθρωποι σάρκα φοροῦντες καὶ τὸν κόσμον τοῦτον οἰκοῦντες
ἐκ τοῦ διαβόλου ἐπλανήθησαν ἢ παρέβησαν ἢ ἐπλημμέλησαν
εἴτε ἐν λόγῳ, εἴτε ἐν ἔργῳ, εἴτε ἐν γνώσει, εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ,
εἴτε λόγον ἱερέως κατεπάτησαν, εἴτε ὑπὸ κατάραν ἐγένοντο
εἴτε ἰδίῳ ἀναθέματι ὑπέπεσαν ἢ ὄρκῳ
αὐτός, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόθροπος καὶ ἀμνησίκακος δεσπότης,
τῇ πολλῇ σου εὐσπλαγχνίᾳ
τούτους τοὺς δούλους σου λόγω λυθῆναι εὐδόκησον
συγχωρῶν αὐτοῖς καὶ τὸ ἴδιον ἀνάθεμα καὶ τὸν ὄρκον
κατὰ τὸ μέγα σου καὶ ἄφατον ἔλεος.
Ναί, δέσποτα, φιλόθροπε Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν,
ἐπάκουσόν μου δεομένου τῆς σῆς ἀγαθότητος
ὑπὲρ τῶν δούλων σου τούτων
καὶ πάριδε ὡς πολυέλεος τὰ πταισμάτα αὐτῶν ἅπαντα,
ἀπάλλαξον αὐτοὺς τῆς αἰωνίου κολάσεως,
σὺ γὰρ εἶπας, δέσποτα
ὅσα ἂν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένα ἐν τοῖς οὐρανοῖς
καὶ ὅσα ἂν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν τοῖς οὐρανοῖς.
Ὅτι σὺ εἶ Θεὸς ἀναμάρτητος καὶ δυνάμενος ἀφιέναι ἁμαρτίας
καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν
σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου
Πνεύματι,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Στὴν Εὐχή αὐτὴ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι τὸ ζεῦγος τῶν δύο μερῶν μίας ἀρχαίας Εὐχῆς ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές, ἄλλοτε μὲ τὴν δεδομένη σειρὰ καὶ ἄλλοτε ἀνεστραμμένο, πρῶτα διατυπώνονται τὰ αἰτήματα καὶ μετὰ ἀναφερόμαστε στὸν Θεὸ καὶ στὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Στὴν

συγκεκριμμένη Εὐχή δὲν χρησιμοποιοῦνται λέξεις σπάνιες οὔτε σύνταξη πολύπλοκη, ὅπως γίνεται στίς Εὐχές τῆς Γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς ἢ στοὺς προλόγους τῶν Θεοφανίων ἢ σὲ μικρότερο βαθμὸ στίς Εὐχές τοῦ Ἀρραβῶνος καὶ τοῦ Γάμου.

Ἡ σύνθεση τῶν Εὐχῶν Αναφορᾶς καὶ Βαπτίσματος

Ἄς ἐπιστρέψουμε στὴν ἀρχαία ἐποχὴ τῶν τεσσάρων-πέντε πρώτων αἰώνων γιὰ νὰ προσθέσουμε τὸ σχόλιο ποὺ ὀφείλουμε, στὸ θέμα τῆς συνθέσεως τῶν Εὐχῶν τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τῶν Εὐχῶν καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος τοῦ Βαπτίσματος. Πρόκειται περὶ ἑνὸς εἴδους Εὐχῆς εἰδικῆς μορφῆς, βάσει τῆς ὁποίας συντίθενται οἱ δύο πολὺ βασικὲς Εὐχές τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἀναφέραμε. Στίς Εὐχές αὐτὲς παρατηροῦμε περισσότερα ἀπὸ τρία μέρη. Ἡ Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς ἔχει ἑπτὰ μέρη (προφανῶς ἂν κάνουμε μία πιὸ λεπτομερῆ ἀνάλυση τὰ μέρη μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν περισσότερα): 1) δοξολογικὴ ἀναφορὰ στὸν Θεό, 2) εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸ γιὰ τὴν δημιουργία καὶ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φροντίδα Του γιὰ τὸν πεπτωκότα ἄνθρωπο, ἡ ὁποία καταλήγει στὸν ἀγγελικὸ ὕμνο τοῦ ὁράματος τοῦ προφήτου Ἡσαΐου, 3) ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἐν Χριστῷ Οἰκονομία, ἡ ὁποία καταλήγει 4) στὴν ἀνάμνηση τῆς παραδόσεως τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ στοὺς ἰδρυτικὸς λόγους τοῦ Κυρίου, 5) ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γιὰ τὸν ἁγιασμὸ τῶν πιστῶν καὶ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων, 6) μνημόνευση τῶν χριστιανῶν, ζώντων καὶ κεκοιμημένων, ὁμαδικὰ καὶ κατ' ὄνομα, καὶ τέλος 7) ἡ δοξολογικὴ κατάληξη. Στὴν καθαγιαστικὴ Εὐχὴ τοῦ Βαπτίσματος ἔχουμε μία παρόμοια δομὴ: 1) δοξολογικὴ ἀναφορὰ στὸν Θεὸ καὶ στὴν δημιουργία τοῦ κόσμου, 2) ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἐν Χριστῷ Οἰκονομία, ἡ ὁποία καταλήγει 3) στὴν ἀνάμνηση τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἰορδάνη ποταμὸ, 4) ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γιὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν ὕδατος καὶ τὴν δωρεὰ στοὺς βαπτιζομένους τῶν ποικίλων χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ 5) δοξολογικὴ κατάληξη. Εἶναι φανερὸ καὶ στοὺς δύο τύπους Εὐχῶν, ὅτι γίνεται ἐξ ἀρχῆς ἀναφορὰ στὴν δημιουργία τοῦ κόσμου, στὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ἐν Χριστῷ Οἰκονομία μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στίς ἀντίστοιχες πτυχὲς τῆς σωτηρίας, στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο δηλαδὴ καὶ στὴν Βάπτισμα στὸν Ἰορδάνη ποταμὸ ἀντίστοιχα.

Ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε οἱ Εὐχές ποὺ συντίθενται ἀπὸ τὸν στ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς (ὅπως τοῦ Τρισαγίου ὕμνου, τοῦ Χερουβικῶ ὕμνου καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ποὺ ἀναφέραμε) ἔχουν ὡς πρότυπο μία τέτοια μορφή Εὐχῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἐκτενέστερες τῶν ἀρχαιότερων, ἀρχίζουν ξεκινώντας ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀναφέρονται σὲ πολλὰ περιστατικὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, ὅπως ἐπίσης σὲ πολλῶν εἰδῶν δωρεὰς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅλα σχετικὰ

προφανῶς μὲ τὸ θέμα κάθε μίας Εὐχῆς.

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ χειρόγραφα στὸ ἔντυπο Εὐχολόγιο

Εὐχῆς παύουν νὰ προστίθενται στὸ Εὐχολόγιο μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας ἢ, γιὰ νὰ εἶμαστε ἀκριβέστεροι, προστίθενται ἐλάχιστες, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σὲ δευτερεύοντα περιστασιακὰ θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν πιστῶν, γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ὁποίων εἶναι ἀναγκαῖος κάποιος ἐκσυγχρονισμός. Τὰ πρῶτα ἔντυπα Εὐχολόγια ἀποκτοῦν ἰδιαίτερο κύρος καὶ σὲ κάθε ἐπανέκδοσή τους οὐσιαστικὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ παραδεδομένη μορφή τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων μὲ μόνη δυνατότητα ἐπεμβάσεως τὶς διορθώσεις τῶν παροραμάτων καὶ ἐσφαλμένων καὶ τὸν πιθανὸ ἐκσυγχρονισμὸ τῶν περιστασιακῶν Εὐχῶν.

Ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὴν διαμόρφωση τοῦ Εὐχολογίου ἀποτελοῦν οἱ Διατάξεις τοῦ ἁγίου πατριάρχου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου. Γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε ἤδη στὸ Εὐχολόγιο καταγράφονταν μόνον Εὐχῆς, καμμία ὁδηγία, διότι, ὅπως εἶπαμε, ὅλοι ὅσοι ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ Εὐχολόγιο ἐγνώριζαν πολὺ καλὰ τί ἔπρεπε νὰ πράξουν κάθε φορά. Γιὰ τὶς τελετὲς ὁμως ποὺ τελοῦνταν σπανίως παρατηροῦμε, ὅτι διαμορφώνονται καὶ καταγράφονται οἱ ὁδηγίες ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς. Στὸ ἀρχαιότερο Εὐχολόγιο τοῦ 9^{ου} αἰ. ἐνῶ οἱ Θεῖες Λειτουργίες εἶναι καταγεγραμμένες χωρὶς ὁδηγίες σὲ ἄλλα μυστήρια, ὅπως στὶς Χειροτονίες, στὸ Βάπτισμα, στὴν Ποίησιν τοῦ Μύρου, στὰ Ἐγκαίνια Ναοῦ, καταγράφονται λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν λόγον, ὅτι τὰ μυστήρια αὐτὰ τελοῦνται μία ἢ δύο ἢ τρεῖς φορές τὸν χρόνο καὶ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἀκόμη σπανιώτερα. Ἀπὸ τὸν 14^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἡ κατάστασις αὐτὴ ἀλλάζει. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὅσο περνοῦν οἱ αἰῶνες μὲ τὶς ὅλο καὶ πιὸ δυσμενεῖς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦν σιγά-σιγά στὴν αὐτοκρατορία παρατηροῦνται, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἐπιπτώσεις καὶ στὰ θέματα λειτουργικῆς τάξεως. Ἀρχίζει πλέον νὰ θεωρεῖται κανονικὴ καὶ συνήθης ἡ Θεία Λειτουργία, ποὺ τελεῖται ἀπὸ ἕνα πρεσβύτερο καὶ ἕνα διάκονο ἢ καὶ χωρὶς τὴν συμμετοχὴ διακόνου. Ἀρχίζει ἐπίσης νὰ θεωρεῖται κανονικὸ τὸ νὰ τελοῦνται κάθε Κυριακὴ σὲ μία πόλη πολλὲς Θεῖες Λειτουργίες τὴν ἴδια ὥρα σὲ διαφορετικοὺς ναοὺς, ὅπως ἐπίσης τὸ νὰ τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία σὲ κάποιους ναοὺς καθημερινά. Αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς ἔγιναν ἢ ἀφορμὴ νὰ καταγράφονται στὰ Εὐχολόγια μὲ ὅλο καὶ περισσότερες λεπτομέρειες οἱ ὁδηγίες γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας, τῆς Προθέσεως, ἢ ὁποῖα κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ συνεχῶς ἀναπτύσσεται, τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου. Μὴν ξεχνοῦμε ἐπίσης, ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ὁδηγίες γιὰ τὴν τέλεση τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου συνεχῶς ἀλλάζουν, διότι ἔχουμε τὴν βαθμιαία ἐπικράτησις τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ εἰς βάρος τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ. Μὲ τὶς νέες συνθήκες ἔπρεπε ἕνας ἱερέας μόνος του νὰ τελέσει τὸν Ὁρθρο καὶ τὶς

Ἵθρες, δηλαδή νὰ ἐκφωνεῖ τις συναπτές καὶ νὰ ἀναπέμπει τις ἀντίστοιχες Εὐχές, οἱ ὁποῖες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν κατανεμημένες σὲ ὅλην τὴν ἔκταση τοῦ Ὁρθρου καὶ δὲν ἦταν συγκεντρωμένες στὴν ἀρχή, ὅπως εἶναι σήμερα, καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐτοιμάζει τὴν Πρόθεση. Ἀκολουθῶς στὴν Θεία Λειτουργία ὁμοίως ἔπρεπε νὰ ἐπιτελέσει ὅλα ὅσα μέχρι τότε μοιράζονταν σὲ πλῆθος πρεσβυτέρων, διακόνων καὶ ὑποδιακόνων. Ἡ καινούρια αὐτὴ κατάσταση ἐπέβαλε τὴν ἀνάγκη νὰ καταγράφονται μὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη λεπτομέρεια οἱ ὁδηγίες τελέσεως τῶν Ἀκολουθιῶν αὐτῶν. Ἐπὶ τρεῖς περιῖπου αἰῶνες (ἀπὸ τοῦ ια΄ μέχρι τοῦ ιδ΄ αἰ.) στὰ Εὐχολόγια καταγράφονται ὅλο καὶ περισσότερες ὁδηγίες, διὰ τῶν ὁποίων μάλιστα προτείνεται μεγάλη ποικιλία λύσεων στὰ τελετουργικὰ προβλήματα ποὺ συνοπτικὰ ἀναφέραμε. Σταθμὸ σὲ αὐτὴν τὴν πληθῶρα διατάξεων καὶ ἐπινοήσεων λύσεων ἀποτελοῦν οἱ Διατάξεις τοῦ ἁγίου πατριάρχου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου, τις ὁποῖες συνέγραψε ὅσο ἦταν ἡγούμενος στὴν Μονὴ τῆς Μεγίστης Λάβρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (πρὸ τοῦ 1347). Διαδόθηκαν πολὺ γρηγορὰ σὲ ὅλην τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ λόγω τοῦ κύρους τοῦ ἁγίου πατριάρχου σταμάτησε πλέον ἡ παραγωγή ἄλλων ὁμοίων κειμένων. Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ Διατάξεις τοῦ ἁγίου Φιλοθέου ἐνετάχθησαν στὸ ἔντυπο Εὐχολόγιο καὶ ἀποτελοῦν μέχρι σήμερα, μὲ μικρὲς παραλλαγές προφανῶς, τὸ κανόνα, βάσει τοῦ ὁποῖου τελοῦνται οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου καὶ ἡ Θεία Λειτουργία.

Ἡ σύνταξη τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐχολογίου

Μέχρι στιγμῆς ἀναφερθήκαμε στὴν τέχνη τῆς συνθέσεως τῶν Εὐχῶν τοῦ Εὐχολογίου καὶ τῶν ὁδηγιῶν, οἱ ὁποῖες πιθανὸν τις συνοδεύουν. Λίγα λόγια τώρα γιὰ τὴν τέχνη τῆς συντάξεως ἐνὸς Εὐχολογίου. Μὲ ποία σειρά, μὲ ποῖο τρόπο συντάσσονται οἱ Θεῖες Λειτουργίες καὶ τὰ ἄλλα Μυστήρια καὶ Ἀκολουθίες καὶ περιστατικὲς Εὐχές μέσα στὸ Εὐχολόγιο.

Στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια εὐρίσκουμε πάντα πρῶτες τις δύο Θεῖες Λειτουργίες, Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὅταν λέγουμε ἀρχαιότερα Εὐχολόγια ἐννοοῦμε ἓνα ἀπὸ τὸν η΄ αἰῶνα, ἓνα ἀπὸ τὸν θ΄ μὲ ι΄ αἰ., τρία ἀπὸ τὸν ι΄ αἰ. καὶ τέσσερα ἀπὸ τὸν ια΄ αἰ. Βάσει αὐτῶν μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε μερικὲς ἀρχές γιὰ τὴν σύνθεση τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐχολογίου. Πρῶτα ἔρχονται οἱ δύο Θεῖες Λειτουργίες, μὲ πρώτη τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ δεύτερη τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὅπως φαίνεται μέχρι τοῦ ια΄ αἰ. ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐτελεῖτο συχνότερα καὶ αὐτὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου σπανιώτερα. Μὴν ξεχνοῦμε, ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς Κυριακῆς. Ὅταν εἶναι παρόντες μαζί μὲ τὸν ἐπίσκοπο πλῆθος πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου τελεῖται μὲ τὴν πρέπουσα τάξη, χωρὶς κανεῖς νὰ δυσκολεύεται ἢ νὰ δυσφορεῖ

λόγω του μακροῦ χρόνου πού διαρκουῖσε. Προφανῶς οἰαδήποτε ἀπὸ τὶς δύο Θεῖες Λειτουργίες καὶ ἂν ἐτελεῖτο δὲν θὰ ὑπῆρχε ἐμφανῆς διαφορὰ στὴν διάρκειά τους. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως, πού ἄρχισε νὰ τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ καὶ σὲ καθημερινή τάξη καὶ γίνεται κανόνας ἡ Θεία Λειτουργία πού τελεῖται ἀπὸ ἓνα πρεσβύτερο καὶ ἓνα διάκονο εἶναι προφανῆς ὁ λόγος πού ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴ τῆς προτεραιότητος τῶν δύο Θείων Λειτουργιῶν. Ἡ καθημερινή τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας ἀρχίζει νὰ συνηθίζεται σὲ μοναστηριακὰ περιβάλλοντα. Γνωρίζουμε, ὅτι στὴν Μονὴ τοῦ Στουδίου, ἡ ὁποία εὑρίσκεται μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (+826) συνηθίζεται νὰ τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία καθημερινά, ὅπως ἐπίσης καθημερινὰ τελεῖται Θεία Λειτουργία σὲ μοναστήρια πού κτίζονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴν καὶ ἐξῆς, σὲ πατριαρχικὰ ἢ μητροπολιτικὰ παρεκκλήσια ἀπὸ πατριάρχες καὶ ἄλλους ἐπισκόπους πού προέρχονται ἀπὸ ἀσκητικὰ περιβάλλοντα, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μέχρι τοῦ 19^{οῦ} αἰ. στὴν Ἁγία Σοφία Θεία Λειτουργία τελεῖται μόνον κάθε Σάββατο, Κυριακὴ καὶ μεγάλη ἑορτῆ, δεσποτικῆ, θεομητορικῆ καὶ ὀρισμένων ἁγίων. Ὡς ἀποτέλεσμα βλέπουμε ἀπὸ τὸν 19^{οῦ} αἰ. καὶ ἐξῆς σιγά-σιγὰ νὰ παίρνει τὴν πρώτη θέση στὸ Εὐχολόγιο ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυστοστόμου, κατάστασις πού διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Στὴν συνέχεια σχεδὸν πάντα βλέπουμε νὰ ἀκολουθεῖ ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δώρων. Ὑπάρχει ἓνα μόνον Εὐχολόγιο, αὐτὸ τοῦ 9^{οῦ} ἢ 10^{οῦ} αἰ. πού ἀναφέραμε, στὸ ὁποῖο ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δὲν εὑρίσκεται μαζί μὲ τὶς ἄλλες δύο τέλειες Θεῖες Λειτουργίες, ἀλλὰ εὑρίσκεται τοποθετημένη μετὰ τὶς Ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν. Δηλαδή στὸ Εὐχολόγιο αὐτὸ μετὰ τὶς δύο τέλειες Θεῖες Λειτουργίες καταγράφονται ὁ Ἑσπερινὸς ἢ Λυχνικόν, ὁ Ὁρθρος, οἱ Ὁρες καὶ μετὰ τὴν Θ' Ὁρα σημειώνεται: «Ἐν δὲ τῷ Λυχνικῷ τῶν Νηστειῶν μετὰ τὰ Ἀναγνώσματα καὶ τὸ Κατευθυνθήτω καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον γίνεται εὐχὴ Κατηγουμένων ἐπὶ τῶν Προηγιασμένων οὕτως» καὶ συνεχίζει μὲ τὶς Εὐχὲς τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Ἡ τοποθέτησις τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπηχεῖ προφανῶς μία ἀρχαιότερη θεώρησις τῶν πραγμάτων (ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν 11^{οῦ} αἰ., παρ' ὅλο πού τὴν εὑρίσκουμε καταγεγραμμένη σὲ χειρόγραφο τοῦ 15^{οῦ} αἰ.), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ λεγομένη Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δώρων δὲν θεωρεῖται Θεία Λειτουργία, ἀλλὰ θεωρεῖται, ὅτι εἶναι ἓνας Ἑσπερινός, κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ ὁποίου γίνεται Θεία Μετάληψις ἀπὸ προηγιασμένα δώρα.

Μετὰ τὶς Θεῖες Λειτουργίες ἀκολουθοῦν συνήθως ὁ Ἑσπερινός, ὁ Ὁρθρος καὶ οἱ Ὁρες, τὸ Βάπτισμα μαζί πάντα μὲ τὶς Εὐχὲς πού προηγοῦνται καὶ ἔπονται αὐτοῦ (δηλαδή τὶς Εὐχὲς τῆς ὀγδόης ἡμέρας καὶ τοῦ σαραντισμοῦ καὶ τὶς Εὐχὲς τῆς ἀπολούσεως καὶ τῆς τριχοκουρίας), ὁ Μέγας Ἁγιασμός, οἱ Χειροτονίες, ὁ Ἀρραβὼν καὶ ὁ Γάμος, καὶ στὴν συνέχεια σὲ τυχαία σειρὰ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, εἴτε γιὰ τὶς Μοναχικὲς Κουρὲς πρόκειται εἴτε γιὰ τὶς Εὐχὲς εἰς ἀσθενοῦντας εἴτε γιὰ τὶς Εὐχὲς εἰς μετανοοῦντας, εἰς κεκοιμημένους, τῆς Γονυκλισίας εἴτε γιὰ

οίεσδήποτε άλλες περιστατικές Ευχές. Γενικῶς δὲν ὑπάρχει κάποια συγκεκριμένη σειρά. Ὅσα ἀναφέραμε δὲν σημαίνει, ὅτι εὐρίσκονται πάντα σὲ ὅλα τὰ Εὐχολόγια στὴν ἴδια θέση, ἀντιθέτως κάθε χειρόγραφο Εὐχολόγιο ἔχει καὶ τὴν δική του σειρά καταγραφῆς τοῦ περιεχομένου του.

Ἐπίλογος

Οἱ Εὐχές καὶ οἱ Ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦν τὴν καθημερινή ἔκφραση τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ τις Εὐχές καὶ τις Ἀκολουθίες τῆς ἡ Ἐκκλησία ἀπευθύνεται μὲ ἀληθινὴ ἐπίγνωση στὸν δημιουργὸ καὶ δωρεοδότη Θεὸ καὶ ταπεινὰ Τὸν παρακαλεῖ μὲ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους νὰ χορηγεῖ πάντοτε στοὺς ἀνθρώπους τὸ μέγα καὶ πλούσιό Του ἔλεος. Ὅπως λέγουμε σὲ μία Εὐχὴ τοῦ Ὁρθρου, ὁ Θεὸς εἶναι «ὁ ἐξαναστήσας ἡμᾶς ἐκ τῶν κοιτῶν ἡμῶν καὶ ἐπισυναγαγὼν ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς» καὶ δὲν εἴμαστε ἐμεῖς πὺ ἀπὸ μόνοι μας ξυπνήσαμε καὶ συναχθήκαμε γιὰ νὰ προσευχηθοῦμε. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν φιλόανθρωπο Θεὸ παρακαλοῦμε στὴν συνέχεια νὰ μᾶς διδάξει πῶς νὰ προσευχόμαστε, «ὅτι προσεύξασθαι καθ' ὃ δεῖ οὐκ οἶδαμεν», λέγουμε, «ἐὰν μὴ σύ, Κύριε, τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ ὀδηγήσεις ἡμᾶς». Ἐμεῖς δὲν γνωρίζουμε πῶς νὰ προσευχηθοῦμε ἂν δὲν μᾶς ὀδηγήσει ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς στὸ ἔργο αὐτό. Ὁ καρπὸς αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας, ὁ καρπὸς αὐτῆς τῆς καθοδήγησης τοῦ Θεοῦ, εἶναι οἱ Εὐχές καὶ οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Εὐχολογίου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἐπιτρέψτε μου νὰ συμπεράνω, βλέπουμε στὸ Εὐχολόγιο νὰ συνδιάζονται ἡ τάξις μὲ τὴν ἀταξία, ἡ λεπτομερὴς καὶ ἀκριβὴς καθοδήγηση στὸν τρόπο τελέσεως τῶν Ἀκολουθιῶν μέχρι τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία γιὰ τὸ πότε καὶ πὺ θὰ διαβαστοῦν κάποιες Εὐχές. Σημασία δὲν ἔχει τόσο ἡ ἀκριβὴς ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεων, ὅσο ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἡ ἔμπνευση ἀπὸ Αὐτὸ τῆς προσευχῆς τῶν χριστιανῶν. Εἶναι ἄραγε εὐκολο νὰ ἀναγνωρίσουμε μέσα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐχολογίου, ὅτι τίποτε δὲν ἔγινε τυχαῖα καὶ ὅτι ὅλα ἔγιναν μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου τίποτε δὲν εἶναι πρόσκαιρο στὸ βιβλίον τοῦ Εὐχολογίου;

Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ.